

Євген Сверстюк (Київ)

Запліднити ниву життя (записи на маргінесі)

“Скромненька наша Україна. Все села та села. Хатки, як пташки, та й усе. Мало міст. Мало гордих і пишних будов. Століттями ми тут руйнували та кров проливали, свою й ворожу”.

О. Довженко. Щоденник.
29. 10. 1954

Ці слова писані в літаку 100 років після народження І. Франка.

Якщо з такої висоти поглянути на світ, в якому з'явився І. Франко, то залишиться в силі слово “скромненька”. І треба дещо деталізувати картину України під Австрією.

Де-де накреслено дороги між селами і стежки між самотніми хуторами. Зрідка старі занедбані замки бовваніють на пагорбах. У селах церкви, каплички і хрести – на пам'ять про знесення панщини. У містах бліденькі осередки українського життя, порізнені між собою і малопомітні в польському морі.

“Світ стояв, нахилений вправо, аж в носі крутило. Усі так поважно носили мундири і регалії, що хотілося роздягтися. Патентовані патріоти так твердо любили Русь, аж хотілося приснути сміхом” (з моєї поеми “Франко”).

Мабуть, таким явився світ студентів І. Франкові в ту пору, коли дух юнацтва підіймається на крилах, а все ество його поривалося до живого діла – запліднити ниву життя. На полі соціальному, на полі національному, на полі культурному, в царині духу і розуму скрізь буяли бур'яни. І він брався за все, бо сили були у нього подиву гідні.

“Я для геніїв грядущих поле дикее орав”.

Колись йому наснилися візії майбутнього – шлях у гурті велетнів, добровільно прикутих до скелі, яку їм призначено розбити.

Назва “каменярь” до нього пристала назавжди. Чому І. Франко не любив її і всіляко відмежувався від тієї зворушливої і минущої “декламації”? Звичайно, в “Дон Кіхоті” Сервантеса є боротьба з вітряками, але це ще не Дон Кіхот...

Сей образ був даниною глобальним соціалістичним ілюзіям і спрощенням. У глибині душі І. Франко ніколи не був ні матеріалістом, ні соціалістом, ні атеїстом, ні революціонером, ні марксистом. Але він проходив через ті всі ілюзорні “лабораторії” оновлення світу і вселюдського щастя, як через моменти становлення, бо через ті мілкі течії проходило його покоління, що несло в грудях “дух, науку, думку, волю”, тобто дух “вічного революціонера”, що “від тисяч літ родився”. Якщо поскидати з І. Франка усі наліплені на нього сезонні визначення, то побачимо дуже світлого і доброго, вразливого і зраненого, щирого і мудрого Поета, змушеного жити в чужому камінному місті, як у робітні, і – “робити за трюх”.

Хтось писав, що І. Франко був завеликий для свого народу. У цьому була та

правда, що він занадто височів серед своїх сучасників, і бракувало йому до спілки великих, які бодай знали б, хто він є серед них. Але тут є і неправда: його польський приятель Г. Бігелязен пояснює велич Франкову саме через “велич і глибину української селянської душі”. До цього треба додати, що автор “Захара Беркута” був сином, і то слухняним “сином народу”, і може саме тому так високо піднявся над опортунізмом галицької інтелігенції.

Що ж стосується сучасників, то у нас якось недооцінюється той факт, що І. Франкові пощастило більше, ніж українським письменникам попереднього чи наступного покоління. М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський... Родини Косачів і Лисенків... М. Коцюбинський і В. Стефаник... Це були великі люди, з якими поет спілкувався, при чому вільно, без підслуховування... І. Франко читав свої твори інтелігентним селянам не так, як читає Т. Шевченко кріпакам на картинах радянських художників, а читав таки справді, і то духовно виробленим людям, сини яких згодом пішли в Січові стрільці. Не забували про свого вчителя і його численні друзі серед поступової молоді.

Отже, з вічних скарг, з яких у нас тчеться основа біографії великого поета, залишається переконливою скарга на дуже тонку українську інтелектуальну верству, на бідність на літературні стимули і – неорану ниву, кругом непочатий край роботи...

Фактом залишається, що спадщини Франкової досі ніхто не підняв, не показав перед широким світом.

Потрібно внести і серйозні поправки у висвітлення особистої драми І. Франка, навіяної в літературознавстві збіркою “Зів’яле листя”. Попри те, що існує поняття “ліричного героя”, простосердий читач дошукується авторської сповіді. Пуризм радянського літературознавства сторонився інтимного документу і волів вигадану правдоподібність. “Мабуть, пора сказати правду: усі ці стосунки не були надто трагічними. Очевидно, жодна з цих жінок не могла бути прототипом...” – пише проф. І. Денисюк, дуже коректний дослідник і джерелознавець. Іншими словами, зів’яле листя в І. Франка було, тільки не обпалений стовбур.

Засоціологізоване літературознавство є глухуватим до поетичного слова, навіть коли воно виразно пояснює такі речі, як

вогнь в одежі слова,
безсмертна чудотворна фея...

Ота “чудотворна фея” створила ліричну драму в дусі “Страждань юного Вертера” Й. В. Гете – з усіма привабами і глибинними пастками цієї вічної теми. Жаліслива Франкова струна, що так пронизливо зазвучала в “Каменярах”, є однією з домінантних струн його музики...

Тенденція спрощеного тлумачення неординарних кроків великого поета привела багатьох дослідників до такого собі поблажливого пояснення “зайвих ускладнень”, які він робив собі такими публікаціями, як “Ein Dichter des Verrates”, “Niesco

o sobie samym”, “О. Лунатикові” тощо. А по суті це теми, які мучать кожного великого, як ті Міцкевичеві правди “których mądrzec nie powiada nikomu”. Але вони таки вириваються назовні.

З натури поет був ідеалістом і релігійним, скажімо, пантеїстом, дарма що глушив той глибинний голос раціоналізмом і антиклерикальними ескападами. Звичайно, порівнювати його будительство з Шевченковим апостольством не можна, як не можна зближувати мову романтизму з мовою натуралізму. Першим Франковим учителем вільнодумства був М. Драгоманов, який, разом з російським православ'ям, відкинув усяку віру взагалі. Але він, подібно до І. Канта, зберіг етичні максими християнства, і вони стали його релігією. Обстоювання справедливості і моральності, зміцнення духовних основ і моральних сил суспільства, і безоглядне обстоювання правди скрізь і за всяку ціну – усе це збіглося з природними нахилами “мужицького сина” І. Франка.

Валенродизм у літературі і в львівській атмосфері подвійності роз'їдав його душу. Може то був занадто важкий камінь, що його І. Франко кинув у ту яму подвійних моральних стандартів, але то був камінь з його власного фундаменту, кинутий з могутньою рішучістю, і, як пише польський приятель, зі свідомістю відповідальності.

Боротьба з фарисейством – чи то на релігійному, чи на патріотичному ґрунті – це теж християнська спадщина, винесена з дитинства. Чесна поведінка, чесна гра, чесна позиція, чесне життя і чесна смерть – хіба то не головне в нашій традиції? У своїх ризикованих публікаціях І. Франко став на повен зріст на захист чести, що так занепадає в світі, і з гідністю витримав удари, яких, здавалося б, витримати неможливо. І з польського боку, а потім і з українського боку йому закидали національну образу. Він своєю незворушною поставою дав зрозуміти, що йдеться про моральні принципи, які треба обстоювати будь-якою ціною. Щоправда, ці принципи були б прозорішими, якби статті його були опубліковані українською мовою, а не німецькою і польською, що вносило елемент ірритації.

І. Франко був європейцем і за вихованням, і за освітою, і за місцем проживання, зрештою. Але треба додати, що він у цих своїх виступах виявив тип європейської вихованості, яку хотів передати як естафету молоді: чесне мислення, чесна дорога до чесної цілі.

Могутній інтелект його не міг зупинятися на усереднених істинах і геть заїжджених дорогах. А в Європі саме в розпалі було будівництво нових моделей широких доріг та прокладання нових течій, які нігілістично відкидали старі течії. Зухвальство розуму набирало марксистської агресивності і ніцшеанської зарозумілості. Водночас з Франкових вершин було видно, що цей розгін впирається в глухий кут і не відкриває перспективи. Портрети К. Маркса і Ч. Дарвіна віщували занадто сліпу й жорстоку внутрішньовидову боротьбу в соціумі і не вписувалися в ряди учителів життя, яке все ж таки має продовжуватися на засадах любові.

І. Франко перекладав “Фауста” Й. В. Гете і в “Лисі Микиті” наслідував “Рейнке-фукс” Й. В. Гете не випадково: він так само розумів життя як вічну боротьбу і так само розумів, що мудрість полягає у розвитку вже відкритих начал, а не у відкриван-

ні нових. Чому український читач, вихований на Т. Шевченкові, прийняв поезію і прозу І. Франка і не мав з ним конфлікту? Чому конфлікти у нього були з різними фарисеями, що живуть егоїстичними інтересами, а вищі принципи лише проголошують?

Тому що І. Франко йде в традиційному народному християнському річищі, і то не тільки в поемі “Мойсей”, але, по суті, і у соціалістичній прокламації “Товаришам із тюрми”:

Бо молитва – слаба там підмога,
Де лиш розум і труд у пригоді стає.

“Бога взивай, а рук прикладай”, – те саме говорить народна приказка.

Франків “атеїзм” був не без впливу французького раціоналізму та філософського позитивізму, але “розум владний без віри основ” акцентував, по суті, те, що й акцентувала тогочасна наука в секуляризованому світі.

Франкові притчі не суперечать євангельським, а його мотиви псалмів утверджують лише альтернативну злободенну думку або антиномію на зіткненні крайнощів:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить.

Можна не ходити на раду безбожних, а на суд ходити доводиться.

Навіть вільнодумна “дискусія” з Богом у “Страшному суді” є дискусією з поняттями клерикалів та утвердженням своїх понять про сутність Бога. Середні віки на таке вільнодумство резонували б обуренням, а вже XIX століття – розважною посмішкою. Мало є великих поетів, хто уникнув сумніву і спокуси в думках переступити страх Божий. Що ж стосується сумніву, то цей гріх “роздертих сумнівами”, гріх нового часу, І. Франко часто знаходив у собі. Акцентує це він і у біблійному пророкові Мойсеєві:

А що ти усумнився на мить
Щодо волі моєї,
То побачивши ту вітчизну,
Сам не вийдеш у неї.

Однак як би не закидали І. Франкові його сучасники брак віри і страху Божого в помислах, вони не могли б закинути йому відступництва і поклоніння ідолам. Навпаки, він розвінчував нових безбожних ідолів марксистської тоталітарної “народної держави” і впору застерігає перед “формальною релігією, основою на догмах ненависти та класової боротьби”.

Ніхто не закине І. Франкові втрати любові до ближнього і до рідного краю – після усіх його діл і творів на цю тему. А хіба це не релігія серця?

Усе життя І. Франко проніс, як релігію, народницьку любов і проповідь духовного піднесення людини – Вічний революціонер – Excelsiot – Semper tiro – До світла...

Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною,

Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.

Отже, у нас з'явився поет і мислитель, що духом кормив цілі покоління і був настільки високий, що його не могли заховати від народу раби матеріалізму. Але він такий многогранний, що багатьом на все життя вистачало стояти в його тіні і втішатися, що І. Франко не дасть нам загинути.

Власне, саме проти таких “стовпів” була спрямована його сатира, дотепна і нищівна. І. Франко і термосив їхні сумління, і досі термосить.

Стояло перед ним і питання заповіді для молоді. Насувалися часи розпаду особи, за декорованої гаслами свободи і геть збайдужілої до ідеалів, котрі манять високих і смілих.

Ми любимо цитувати вірш “О. Лунатикові” та допитуватись конкретно, по кому це так сильно вдарив І. Франко. Насправді це був удар “на вирість” – свого роду громова естафета для наступних змін. Мабуть, цього не відчуває сьогоднішній невірро, якому здається, що часи боротьби і вищих цілей закінчилися...

Ех, якби я геній був!
З тих гістерій, неврастеній
Я б вас чаром слів добув;
Я б, мов вихор, вас з собою
Рвав до ясних, світлих мет
І до жертви, і до бою...

“Ого, дивуються “нащадки пізні”, у яких поет припускав пробудження палючого сорому – “та він ще й до бою кличе, і навіть до жертви!” Та він тоталітарист!

То ж не дивно, що І. Франко для них – старомодний “каменяр” на шляху ілюзорного поступу. Треба пройти його школу, щоб відчути, як “мужицький син, вигодуваний твердим мужицьким хлібом” вцілів під тиском модерних течій, теорій і віянь часу і зберіг обличчя, голос і сумління здорової людини.

Війни, революції, голод не сприяли виробленню *Особистості*, яка піднялася б на Франкових плечах і випросталася – понад голови мас, особистості, що стала б “генієм грядущим”.

Верховодити стало ідеологічне вчення саме те, якого І. Франко найбільше боявся – egalite з орієнтацією на слуг всесильної держави.

“Всевадний розум” опустився до мавпування думок “геніальних вождів”. Глобальні доктрини потребували слухняних виконавців. Науковці популяризували Маркса-Енгельса, а розум викручувався, щоб гордо імітувати прямиостояння і водночас кланятись. Що ж стосується душі, то розум доказував, що її нема.

От на таких мілинах опинилася спадщина І. Франка. З неї можна було дещо брати для пропагандивного ужитку, але тільки для ідеологічних цілей.

Отже, кожне слово “Лунатикові” – не памфлет у відповідь непоштивому модерністові, а заповіт нащадкам, що стануть перед спокусами часу:

Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б людей з вас повиводив,
Навіть з мавп таких, як ти.

У часи глобального релятивізму усі ці Франкові чесноти не дуже в пошані. Душа все ще під сумнівом, випрямлені хребти не цінуються, а виводити в люди – звучить архаїчно. Тим більше, що мавпи процвітають.

А тим не менше ім'я Франкове височить над часом, і кожне покоління з трепетом читає його слова про зникнення Мойсея:

І було те нема,
Мов жах смерти холодний.
Чули всі: щезло те, без чого
Жить ніхто з них не годний.

Час пливе історичними хвилями. Вони обмивають “скалисту відногу” яка в Божому винограднику позначає межі і виміри. Вона поставлена там не нашою волею. Вона посічена вітрами часу і градом катастроф. І темніє вона трагічним привидом, що поривається “простувати духові шлях і вмирати на шляху”.